

अनंत फंदीचा 'फटका' व त्यातील व्यवहारज्ञान

- अंगद श्रीपती भुरे

म

राठी काव्यात अनेक प्रकार हाताळले गेले आहेत.

जसे की अभंग, ओवी, भारूड, पोवाडा, लावणी, गण, सुनीत, जोगवा, गोंधळ, देवीची गाणी, श्लोक, मुक्तके, वात्रटीका, गझल, चित्रपट गीत, लोकगीते, भक्ती गीत. अशा काव्य प्रकारातला एक काव्यप्रकार म्हणजे 'फटका' हा एक काव्यप्रकार आहे.

'फटका' म्हणजे काय? फटकारा; प्रहार; तडाखा; असा अर्थ आपण काढतो. परंतु मराठी मध्ये 'फटका' म्हणजे समाजाला एखादी गंभीर गोष्ट कठोर भाषेत पटवून देणे किंवा पटवून सांगणे होय. फटका हा एक काव्यप्रकार आहे. फटका हा काव्यप्रकार मराठी साहित्यात अनंत फंदी यांनीच लोकप्रिय केला आहे म्हणूनच अनंत फंदी यांना 'फटका' या काव्यप्रकाराचे 'जनक' म्हणून ओळखले जाते.

सूक्ष्म अवलोकन, व्यवहारचातुर्य, परखडपणा, उपदेशपरता ही फटका या काव्यप्रकाराची वैशिष्ट्ये असून अत्यंत द्रुत लयीत म्हटलं जाणारं हे पद व्यवहारिक नीतिमतेचे मार्गदर्शन करण्याचे कार्य करते. रचना शैलीच्या नावाप्रमाणेच फटक्याच्या अर्थांमध्ये चाबकाच्या फटक्यांचा तिखटपणा निर्माण करणाऱ्या कठोर शब्दांचा वापर

करून व्यवहारज्ञान व नीतिमूल्यांचे बहुमोल ज्ञान फटका या काव्यप्रकारातून मिळते.

अनंत फंदी यांचा जन्म इ.स.17 मध्ये 44 झाला तर त्यांचा मृत्यू 3 नोव्हेंबर, 1819 मध्ये झाला. हे दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांच्या काळात होऊन गेले. अहमदनगर जिल्ह्यातील 'संगमनेर' हे त्यांचे मूळ गाव. सराफी व गोंधळीपणा हा त्यांचा पिढीजात व्यवसाय होता. अनंत फंदी यांचे पूर्ण नाव अनंत भवानीबाबा घोलप असे होते. आईचे नाव राऊबाई तर पत्नीचे नाव म्हाळसाबाई असे होते.

अनंत फंदी यांनी बऱ्याच लावण्या केल्या. नंतर त्यांनी तमाशा आरंभिला व नंतर तमाशा सोडला. अनंतफंदी यांना 'फंदी' नाव पडण्याचे कारण पूर्वी संगमनेर येथे मलक फंदी म्हणून एक फकीर होता तो नेहमी लोकांमध्ये चमत्कारिक रीतीने वागत असे. म्हणून त्यास फंदी म्हणत. त्या फकिराचा आणि अनंत घोलप यांचा स्नेह असे यावरून अनंत घोलप यांनाही लोक अनंत फंदी म्हणू लागले. त्यांचे तमाशातील साथीदार एक मलक फंदी दुसरा रतन फंदी तिसरा राघव फंदी व चौथे हे अनंत फंदी हे चौथे फंदी तमाशा घेऊन होळकर शाहिते गेले. शंकराचार्यांनी संध्येतील नावे 24 म्हणून दाखव असे म्हटल्य फंदीनी डफावर थाप

मारून शीघ्र रचना केली. अशी आख्यायिका ही सांगितली जाते.

"फंदी अनंत कवणाचा सागर।
अजिंक्य त्याचा हातखंडा ॥
चमत्कार चहुकडे चालतो।
सृष्टीवर त्याचा झेंडा ॥"

असा होनाजी बाळा यांनी अनंत फंदीचा गौरव केला आहे. ह्या कवणसागरातील फारच थोडी कवने आज उपलब्ध आहेत. अनंत फंदी यांची पदे, लावण्या, कटाव व फटके इत्यादी विविध प्रकारची रचना रसाळ प्रासादिक आणि मानवी व्यवहार ज्ञान निर्माण करणारी आहेत. त्यांचा 'लुंडे गुंडे हिरसे तट्टू' हा उपदेशपर फटका लोकप्रिय आहे. त्याहीपेक्षा त्यांचा 'बिकट वाट वहिवाट नसावी' हा 'फटका' लोकप्रिय झालेला आहे. व्यवसायाने सराफी व गोंधळीपणा असणारे अनंत फंदी उतारवयात अहिल्याबाई होळकर यांच्या सांगण्यावरून कीर्तन करू लागले अशीही आख्यायिका आहे.

अनंत फंदी यांनी आठ लावण्या व सात पोवाडे रचले. त्यांची 'रावबाजी वरील लावणी', 'नाना फडणवीसांचा पोवाडा' व 'फटका' हे विशेष नावाजले. त्यांनी 'माधव ग्रंथ' हे ओवीबद्ध काव्य लिहिले यालाच माधव निधन काव्य असेही संबोधले जाते.

'बिकट वाट वहिवाट नसावी' या फटक्यातून जीवनात प्रामाणिकपणा, सरळ मार्गाचे नीतिमूल्ये प्रत्यक्षात आचरणात आणून मानवी जीवन सुखमय व आनंदाने जगता येते हे अनंत फंदी यांनी सांगितले आहे. आपल्या 'बिकट वाट

वहिवाट नसावी' या फटक्यातून मानवी जीवन जगण्याचे उपदेश ते करतात. जे की पिढ्यानपिढ्या उपयोगी पडतो. जीवन जगत असताना मानवाने प्रामाणिकपणे, सरळ मार्गाने व नीतिमूल्ये आचरणात आणून वागावे म्हणून ते आपल्या फटक्यातून उपदेश करतात की,

"बिकट वाट वहिवाट नसावी
धोपट मार्गा सोडूनको
संसारामधिं ऐस आपला
उगाच भटकत फिरूनको" 1

माणसाने संसार करत असताना प्रामाणिकपणे करावा, आपल्या संसारातील सरळ मार्ग केव्हाही सोडू नये. आपला संसार सोडून उगाच भटकत बिकट मार्ग धरून फिरू नये. मानवाने व्यवहारांमध्ये केव्हाही खोटे बोलू नये, अंगी नेहमी नम्रता, विनम्रता, प्रामाणिकपणा बाळगावा. उगीच कुणावरही राग धरू नये. जीवन जगताना नास्तिक पणे वागून कोणाचाही रोष आपल्यावर ओढवून घेऊ नये. आपल्या घरी आलेल्या अतिथींना मुठभर द्यायला मागेपुढे पाहू नये, कारण 'अतिथी देवो भव' असे म्हणतात त्याप्रमाणे दानधर्म करणे हे माणसाचा गुण आहे. त्यावरूनच माणसाचे प्रेम, आपुलकी, माणुसकी समजून येते.

"मायबापांवर रूसूनको
दुर्मुखलेला असूनको
व्यवहारामधिं फसूनको
कधी रिकामा बसूनको

परी उलाढाली भलभलत्या, पोटासाठी करूनको" 2

मानवी वृत्ती - प्रवृत्ती या निरनिराळ्या असतात योग्यअयोग्य-तेचा विचार न करता वागण्याची

मानवी वृत्ती माणसामाणसात तेढ निर्माण करत असते. अनंत फंदी सांगतात की,आई वडिलावर आपल्या जन्मदात्यावर कधीही रूसू नये. कधीही दुर्मुखलेला चेहरा करून राहू नये. सदैव गोड वाणीने बोलावे आनंदी व समाधानी रहावे. आपला जो व्यवहार आहे तो व्यवहार प्रामाणिकपणे करावा त्यात कधीही कोणाला फसवू नये व स्वतःही कधी त्यात फसू नये तो नेहमी नीटनेटका करावा. नेहमी मानवाने उद्योगी असावे.काहीतरी कार्य करत राहावे. कधीही रिकामटेकडे बसू नये. रिकामे डोके सैतानाचे खोके असे म्हणतात म्हणून सदैव काही ना काही कार्य करत राहावे. पोटाची खळगी भरण्यासाठी नकोतो उद्योग करू नये.ज्या उलाढाली करावयाच्या आहेत त्या प्रामाणिकपणे व सरळ मार्गाने कराव्यात यामुळे कोणालाही आपला त्रास होणार नाही.

मी मोठा, मी शहाणा म्हणून गर्व कधीही करू नये कारण या विशाल जगामध्ये एकापेक्षा एक वरचढ धनाढ्य व श्रीमंत लोक आहेत ,जानी आहेत उगीच स्वतःचा थोरपणा मिरवून वा ताकतीच्या जोरावर गोरगरिबाला गुरखाऊ नये. त्यांना छळू नये, त्यांना मारू नये, वाईट बोलू नये, कारण दोन दिवसांमध्ये आलेली सत्ता निघून जाईल आणि आपल्या पदरी अपयश पडेल. म्हणून श्रीमंतीचा ,मोठेपणाचा, मीपणाचा गर्व कोणीही आणू नये. प्रत्येकाचे दिवस सारखे रहात नाहीत. म्हणून माणुसकीने वागले पाहिजे कोणालाही दोष देऊन कुणाचाही उणेपणा काढून दुखवू नये हीच खरी माणुसकीची ओळख आहे.

"विडा पैजेचा उचलुं नको

उणी तराजू तोलुं नको

गहाण कुणाचे डुलवु नको

उगिच भीक तूं मागू नको

स्नेहयासाठी पदरमोड कर,परंतु जामिन राहुं नको"3

माणसाला नको ती उठाठेव करण्याची सवय असते त्यामुळेच व्यवहारांमध्ये बिघाड निर्माण होते व त्यातून नात्यांमध्ये तेढ निर्माण होऊन माणूस धूर्त, लबाड, फसवा म्हणून ओळखला जातो. म्हणून अनंत फंदी म्हणतात की, विडा पैजेचा उचलू नको, घेतलेले कर्ज बुडवू नको आणि सर्व सुरळीत चांगले असताना उगिच भीक मागू नको. आपल्या स्नेहयासाठी स्वतः खर्च करावा परंतु कोणत्याही गुन्हेगाराचा जामिन राहू नये. प्रामाणिकपणे व्यवहार करावा. व्यवहारात भ्रष्टाचार करू नये. म्हणजेच वजनकाटा करताना, आर्थिक व्यवहार करताना कोणालाही फसवू नये.

उगीच निंदा स्तुती कुणाची स्वहितासाठी करू नये. माणूस आपल्या स्वार्थासाठी, स्वहितासाठी दुसऱ्याची स्तुती करून आपले हित साधत असतो. स्वहितासाठी दुसऱ्याची निंदा करतो, अशा व्यक्तीपासून दूर राहावे. शहाण्याची खुशामत करावी परंतु मुर्खाशी मैत्री करू नये. जे आहे ते समाधानाने खावे आपल्या कष्टाची भाजी भाकरी कधीही चांगली असते. ती सोडून उगीच तूप साखरेच्या मागे धावून काही उपयोग होत नाही. चोरी करून आयुष्य सुखी होत नाही.जे देवाने दिले आहे त्यात समाधान मानून प्रामाणिकपणे कष्ट करत राहावे.आपल्याजवळ जे धनसंचय आहे तो सत्कार्यासाठी वापरावा. नको असलेला बिनकामी खर्च आपण टाळावा.ज्यामुळे आपल्याला योग्य त्या वेळी आपला धनसंचय उपयोगी

येतो. हेच मानवाचे कर्तव्य आहे ते कर्तव्य सदैव आचरणात आणून मानवाने वागले पाहिजे.

"सुविचारा कातरू नको
सत्संगत अंतरू नको
द्वैताला अनुसरू नको
हरिभजना विस्मरुं नको

सत्कीर्ती-नौबदिचा डंका गाजे मग शंकाच नको"4

माणसाचे चांगले विचार, चांगली वागणूक ही माणुसकीची ओळख असते. म्हणून नेहमी सुविचार अंगिकारावेत. कुविचारांचा त्याग करावा. सत्संग करावा, द्वैताला अनुसरू नये. नेहमी हरीचे भजन करावे. हरी भजनाचे विस्मरण कधी होऊ देऊ नये. सुख असो वा दुःख असो हरिभजन नित्य पणे करावे. म्हणून सतत किर्तीचा डंका मोठा नगारा घेऊन सत्कार्य करावे म्हणजे माणसाचे नाव लौकिक होण्यासाठी शंकाच राहणार नाही.

अनंत फंदी यांचा 'बिकट वाट वहिवाट नसावी' हा फटका भूतकाळातच नव्हे तर वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळात ही मानवाला जीवन जगण्यासाठी प्रेरणा देतो. वर्तमान काळाचा विचार केला तर माणसांच्या वृत्ती, प्रवृत्तीमध्ये बराच फरक दिसून येत आहे. आज माणूस स्वार्थासाठी, स्वहित साधण्यासाठी खोटे बोलून फसवणूक करून अनेक प्रकारचे भ्रष्टाचार करून संपत्ती मिळवण्यासाठी पैश्याच्या मागे धावत आहे. स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी माणुसकीला विसरून जातो आहे. एवढेच नाही तर स्वतःच्या वृद्ध आई बापाला ही विसरून तो माणुसकीच्या मार्गावरून भटकत चालला आहे. आज फसवणूक, भ्रष्टाचार दंगेफसाद, फसवेगिरी अशा विविध विचाराने माणूस वागत आहे व त्याचा परिणाम येणाऱ्या पुढील पिढीवर

होत असलेला दिसून येत आहे. त्यामुळे माणुसकी जतन करण्यासाठी माणसाला माणसाची ओळख करून देण्यासाठी अनंत फंदी यांचा 'बिकट वाट वहिवाट नसावी' हा फटका बहुमोल असा उपदेश देणारा व माणुसकी निर्माण निर्माण करणारा फटका आहे.

निष्कर्ष :

बिकट वाट वहिवाट नसावी हा अनंत फंदीचा फटका म्हणजे सुखी जीवनाचा आधारस्तंभ आहे. मानवी जीवनात प्रामाणिकपणा, सरळमार्ग, कष्ट हे महत्वाचे आहेत. माणसाने सदैव नम्रता, विनम्रता, माणुसकी, आपुलकी यांचा अंगीकार केला पाहिजे. वडीलधाऱ्यांचा मान ठेवावा. राग, लोभ, द्वेष या विकारांना दूर ठेवावे. स्वहितासाठी कोणाचीही फसवणूक करू नये. विनाकारण कोणाचेही मन वाईट बोलून, निंदा करून दुखवू नये. दानधर्म करावा, सत्कर्म करावे. रिकामटेकडे बसू नये, उद्योगी बनावे व प्रामाणिकपणे व्यवहार करावा. मीपणाचा, मोठेपणाचा, श्रीमंतीचा गर्व करू नये. नेहमी सत्कार्यासाठी खर्च खर्च करावा. बिनकामी खर्च करू नये.

"सुविचाराचा करून अंगीकार
सदैव माणुसकीने वागावे
फटका अनंत फंदीचा
संदेश देतो जगण्याचा."

संदर्भ सूची :

- 1) संपादक - डॉ.पंढरीनाथ धोंडगे, डॉ.विठ्ठल जंबाले, डॉ.कल्याण गोपनर - अक्षरलेणी - अथर्व पब्लिकेशन्स धुळे पृष्ठ 52.

- 2) संपादक - डॉ.पंढरीनाथ धोंडगे, डॉ.विठ्ठल जंबाले, डॉ.कल्याण. गोपनर - अक्षरलेणी - अथर्व पब्लिकेशन्स धुळे पृष्ठ 52.
- 3) संपादक - डॉ.पंढरीनाथ धोंडगे, डॉ.विठ्ठल जंबाले, डॉ.कल्याण. गोपनर - अक्षरलेणी - अथर्व पब्लिकेशन्स धुळे पृष्ठ 53.
- 4) संपादक - डॉ.पंढरीनाथ धोंडगे, डॉ.विठ्ठल जंबाले, डॉ.कल्याण. गोपनर - अक्षरलेणी - अथर्व पब्लिकेशन्स धुळे

